

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 2, No.51, Fall & Winter 2023, pp. 41-55.

Received: 25/10/2023

Accepted: 04/03/2024

A Reflection on the Report of Verses from *Shams' Generalities* in the *Jahangiri Dictionary*

Hamid Aghajani

Assistant Professor, Ministry of Science, Research, and Technology, Tehran, Iran

hamid.aghajani@msrt.ir

Majid Mansouri

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran

m-mansuri@araku.ac.ir

Abstract

One of the important and prominent features of *the Jahangiri Dictionary* (published around the year 1017 AH in India) is bringing examples of poetry from poets of different centuries to explain the meaning of words. Of course, a large number of these poetic witnesses were distorted and many words have entered the dictionaries due to their misreading. But at the same time, a number of these poetic pieces of evidence have been recorded in this book with accurate and correct reports, according to the old manuscripts that the owner of *Jahangiri* and the writers of the sources had before him. By using them, a large number of verses can be found. He corrected the *Divans* of Suzani, Sanai, Athir Akshikti, Molavi, etc. By using some verses of Shams' generalities which are given in *the Jahangiri Dictionary* as a poetic witness under different words and also by referring to other verses of Molavi in *Masnavi* and *Shams' Generalities*, an attempt has been made to reflect on some verses of Molavi's ghazals in this dictionary. In this study, using *Jahangiri's Dictionary*, seven verses from *Shams' Generalities* have been examined. The difference between the words "چند" and "جند", "بخسیدن" and "پخسیدن", "زرینک" and "چوبینک" are among the cases that have been discussed in this research. In addition, based on the last paragraph, a new possibility has been raised regarding the reason for the attribution of "چوبینه = red headscarf" to "Bahram VI".

Keywords: Comparative Correction, *Shams' Generalities*, *Jahangiri Dictionary*.

* Corresponding author

Aghajani, H., Mansouri. (2023). A Reflection on the Report of Verses from Shams' Generalities in the Jahangiri Dictionary. *Research on Mystical Literature*, 17 (2): 41-55.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/JPLL.2024.139578.1800

Introduction

Jehangiri Dictionary is one of the Persian-to-Persian dictionaries, which is considered among relatively reliable dictionaries until its time. Mir Jamal al-Din Hossein Enjo Shirazi used a large number of divans of poets to compile *the dictionary of Jahangiri*, which probably had older and more authentic versions of these divans available in his time. In addition, in the introduction of his dictionary, he listed many old dictionaries before him as secondary sources. One of the strengths of *the Jahangiri Dictionary* is its inclusion of valuable poetic evidence, which he selected from divans and previous dictionaries. Apparently, this valuable tradition of including poetic references has a long history among lexicographers. This is why the authentic word dictionaries are full of poetic evidence. The lexicographers have extracted some of these pieces of evidence from the Divans of different poets and transcribed some others from their previous dictionaries. Therefore, although the recording of poetic witnesses in these dictionaries is not very reliable, at the same time, some of these recordings are very worthy of attention.

Review of the Literature

The correction of *Shams' Generalities* was done first by Foroozafar's efforts (2008). After this scientific and accurate correction, until today, various editions of this book have been made based on this correction. It can be said that until today, after the correction of Foroozafar, the most important work on the *generalities of Shams* has been done by Shafi'i Kadkani with two different editions of *the Ghazliat of Shams*. The first excerpt was published in 1963. At the same time, Shafi'i Kadkani, while introducing Farouzafar's correction, did not consider this work to be the final correction of *Shams' Generalizations*, and he still considers the place of a critical correction of *Shams' Generalizations* to be empty. Shafi'i Kadkani's second selection of *Ghazliat Shams* under the title of *Ghazliat Shams Tabriz* was published in 2008. Sometimes in this excerpt, he has corrected analogies and has given points in defense of these suggestions. It is clear that there are many shortcomings in *Shams' ghazals*. In this research, based on *Jahangiri's* dictionary, seven verses of Molavi's sonnets have been corrected and explained.

Methodology

In this study, based on the examination of poetic evidence in *the Jahangiri Dictionary*, the extraction of Molavi's verses that are given as poetic evidence in this dictionary, and of course their different writing form compared to *Koliat Shams*, an attempt has been made to find out the cases where the writing form of the verses in *the Jahangiri Dictionary* is apparently based on *the Generalities of Shams*. Finally, on the basis of lexical, stylistic, literary criteria and intratextual and extratextual evidence, seven verses of *Shams' Generalities* have been corrected and explained comparatively.

Results

One of the important and interesting traditions of many dictionaries of the Persian language is their inclusion of poetic and non-poetic witnesses. These pieces of evidence, which have been extracted from divans and various texts over time, by the hands of lexicographers, can have notable values. First of all, if the lexicography of the ancient lexicographers was based on reading these pieces of evidence, they can be helpful for today's lexicographers in understanding errors. In addition, about the poets whose divan has disappeared, among these poetic evidence, some of their verses can be recovered. In addition to all the mentioned benefits, the lexicographers of the past sometimes had access to the old editions of the divans of the poets. In this research, based on *the Jahangiri Dictionary*, suggestions were made for correcting seven verses of *Shams' sonnets*, and an attempt was made to strengthen the possibility of the correctness of this writing by using intratextual and intertextual evidence.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هفدهم، شماره دوم، پیاپی ۵۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص. ۴۱-۵۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۸/۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۴

تأملی در گزارش بیت‌هایی از کلیات شمس در فرهنگ جهانگیری

حمید آقاجانی* ، عضو هیأت علمی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ایران

hamid.aghajani@msrt.ir

مجید منصور، دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران

m-mansuri@araku.ac.ir

چکیده

از ویژگی‌های مهم و برجسته فرهنگ جهانگیری که در حدود سال ۱۰۱۷ ه.ق. در هند تدوین شده است، بیان شاهد‌های شعری از آثار گویندگان سده‌های مختلف در ذیل برخی واژه‌ها و ترکیب‌هاست. البته شمار زیادی از این شاهد‌های شعری، دچار گشتگی‌های فراوان شده و لغات بسیاری به سبب بدخوانی از آنها وارد فرهنگ‌ها شده است؛ اما در عین حال، شماری از این شواهد شعری با توجه به دستنویس‌های کهنی که صاحب جهانگیری و نویسندگان منابع پیش از وی در اختیار داشته‌اند، با گزارش‌هایی دقیق و درست در این کتاب ثبت شده است که با استفاده از آنها امکان تصحیح تعداد زیادی از بیت‌ها در دیوان‌های سوزنی، سنایی، اثیر اخیسکتی، مولوی و غیره فراهم می‌شود. با استفاده از برخی بیت‌های کلیات شمس که در فرهنگ جهانگیری به عنوان شاهد شعری ذیل لغات مختلف آورده شده است و نیز با مراجعه به سایر بیت‌های مولوی در مثنوی و کلیات شمس، تلاش شد تا درباره چند بیت از غزل‌های مولوی در این فرهنگ، تأملاتی صورت گیرد. در این جستار با استفاده از فرهنگ جهانگیری، هفت بیت از کلیات شمس بررسی شده است؛ اختلاف در واژه‌های «چند» به «جند»، «بخشیدن» به «پخشیدن»، «زرنک» به «چوینک» از جمله مواردی است که این تحقیق به آنها می‌پردازد. همچنین بر اساس قفراً اخیر، احتمالی تازه در خصوص علت انتساب «چوینه = سربند سُرخ» به «بهرام ششم» نیز مطرح شده است.

واژه‌های کلیدی

تصحیح قیاسی، کلیات شمس، مولوی، فرهنگ جهانگیری.

* مسؤل مکاتبات

آقاجانی، حمید، منصور، مجید. (۱۴۰۲). تأملی در گزارش بیت‌هایی از کلیات شمس در فرهنگ جهانگیری. پژوهش‌های ادب عرفانی ۱۷ (۲): ۴۱-۵۵.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/JPLL.2024.139578.1800

۱- مقدمه

فرهنگ جهانگیری از جمله فرهنگ‌های لغت فارسی به فارسی است که تا زمان خود، در زمره فرهنگ‌های نسبتاً معتبر قلمداد می‌شد. «آنچه مسلم است فرهنگ جهانگیری در سلسله فرهنگ‌نویسی سرزمین هند، در عهد خود، نقطه کمال است» (دبیرسیاقی، ۱۳۷۵، ص. ۱۲۳). میرجمال‌الدین حسین انجو (اینجو) شیرازی برای تدوین فرهنگ جهانگیری، شمار فراوانی از دیوان‌های شاعران را که احتمالاً در روزگار وی نسخه‌های کهن تر و با اصالت بیشتر از این دواوین در دسترس بوده، استفاده کرده است. همچنین وی در مقدمه فرهنگ خود، بسیاری از فرهنگ‌های کهن پیش از خود را به‌عنوان منابع جنبی در تدوین فرهنگ جهانگیری، با نام برشمرده که امروزه تنها نام و نشانی از برخی آنها باقی مانده است: «و سوی این چهل و چهار فرهنگ، نه جلد دیگر - که اسم کتاب و مصنف معلوم نشد - و تفاسیر و تواریخ و کتاب زند و پازند، و دیگر کتب - که تفصیل اسامی شان موجب تطویل است - و از کتب نظم و دواوین شعرائی که اشعارشان به طریق تمثیل مسطورست [نگاه کردم]» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ج ۷/۱-۸).

از نقاط قوت فرهنگ جهانگیری، اشتغال آن بر شاهد‌های شعری ارزشمندی است که آنها را از دیوان‌ها و فرهنگ‌های لغت قبلی، به‌گزین کرده است. ظاهراً این سنت ارزشمند درج شاهد‌های شعری سابقه‌ای طولانی در بین فرهنگ‌نویسان داشته است. اسدی طوسی درباره این سبک و سیاق، چنین آورده است: «هر لفظی را که یاد کرده شد، بیتی شعر به استشهد فرو نهادم از گفتار شاعرانی که الفاظ ایشان درست و پسندیده است» (اسدی طوسی، ۱۳۶۵، ص. ۱۷). فرهنگ برهان قاطع از جمله فرهنگ‌های مهمی است که شواهد شعری را وارد فرهنگ خود نکرده است، از همین روی است که محققان، انتقادهای جدی به وی وارد کرده‌اند. دبیرسیاقی در این باره می‌نویسد: «حذف شواهد شعری و نثری لغات، به‌منظور جای‌دادن لغت بیشتر در فرهنگ خود، یکی دیگر از نقائص مهم کار اوست» (دبیرسیاقی، ۱۳۷۵، ص. ۱۴۵-۱۴۴). به‌همین سبب است که فرهنگ‌های لغت معتبر، مشحون از شواهد شعری است؛ فرهنگ‌نویسان شماری از این شواهد را خود از دیوان‌های شاعران مختلف استخراج کرده‌اند و شماری دیگر را از فرهنگ‌های قبل از خود رونویسی کرده‌اند. از همین روی، ضبط شاهد‌های شعری در این نوع فرهنگ‌ها، اعتبار چندانی ندارد؛ اما درعین حال، بعضی از این ضبط‌ها بسیار درخور اعتنا و توجه است.

۱-۱. بیان مسئله

حدود شصت سال از تصحیح کلیات شمس به‌اهتمام استاد بدیع الزمان فروزانفر می‌گذرد. پس از این تصحیح علمی و دقیق، تا به امروز چاپ‌های مختلفی از این کتاب هم بر پایه همین تصحیح صورت گرفته است. برای اطلاعات بیشتر در باب تحقیقاتی که بر روی کلیات شمس صورت پذیرفته است: ر. ک. (نیری و همکاران، ۱۳۹۳). تاکنون پس از تصحیح فروزانفر، مهم‌ترین کار را بر روی کلیات شمس، استاد شفیعی کدکنی با دو چاپ مختلف کتاب غزلیات شمس تبریز، انجام داده است. نخستین گزیده در سال ۱۳۴۲ به چاپ رسید و شفیعی کدکنی در همان زمان، ضمن معرفی تصحیح فروزانفر، این کار را بر روی کلیات شمس، تصحیح نهایی ندانست و جای یک تصحیح انتقادی از کلیات شمس را همچنان خالی می‌داند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵، ص. بیست و نه). گزیده دوم شفیعی کدکنی از غزلیات شمس با عنوان غزلیات شمس تبریز، در سال ۱۳۸۷ به چاپ رسید. گاه در این گزیده، استاد، دست به تصحیح قیاسی زده و در دفاع از این پیشنهادها چنین آورده است: «در مواردی تمام قراین نشان می‌دهد که کلمه‌ای که استاد فروزانفر آن را در متن آورده

است، نمی‌تواند درست باشد و متأسفانه در نسخه موزة قونیه هم که اساس کار استاد بوده به همان شکل است که ایشان نقل کرده‌اند؛ ولی قراین، خلاف آن را ترجیح می‌دهد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۹). ایشان در جایی دیگر، در این باره نوشته‌اند: «جز اینکه ما علاوه بر گزینشی که کردیم در مواردی به تصحیح برخی ابیات نیز پرداختیم و دلایل خویش را نیز در حاشیه یادآور شدیم» (همان، ص. ۴۴). با این اوصاف، مشخص است که در کلیات شمس، غزل‌های الحاقی فراوان و گشتگی‌ها کم و کاستی‌های بسیار راه یافته است و یکی از منابع جنبی که می‌تواند برخی تصحیف‌ها و گشتگی‌های غزل‌های مولانا را تصحیح کند، مواردی است که در فرهنگ‌های لغت، بیت‌های مولوی به‌عنوان شاهد شعری آورده شده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تا به امروز، در مقاله‌های مختلف با استفاده از شاهد‌های شعری فرهنگ جهانگیری، بیت‌هایی از متون گونه‌گون گزارش و تصحیح شده است. از جمله، علامه همایی در تصحیح شماری از بیت‌های عثمان مختاری از آن بهره جسته است و در این باره چنین مرقوم کرده است:

«فرهنگ جهانگیری تألیف ۱۰۱۷ ه.ق. نسخه نسبتاً معتبری از دیوان مختاری در دست داشته و در ذیل لغات از وی شواهد بسیار آورده است؛ راقم سطور از این فرهنگ که خوشبختانه نسخه خطی آن را در تملک دارد، برای تصحیح اشعار مختاری استفاده بسیار کرد؛ ایزد تعالی روان مؤلف و بانی این تألیف شریف را شاد و غریق رحمت گرداناد» (همایی، ۱۳۶۱، ص. ۳۷).

آیدنلو (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان «رخش یا دخش؟»، بر اساس پشتوانه ضبط بیتی از شاهنامه فردوسی در فرهنگ جهانگیری، به تصحیح قیاسی واژه «دخش» در شاهنامه پرداخته است. منصوری (۱۳۹۸) در مقاله «نقش فرهنگ‌های لغت در تصحیح بیت‌هایی از سنایی و مولوی»، چند بیت از سنایی و مولوی را با تکیه بر فرهنگ جهانگیری و سایر فرهنگ‌ها، تصحیح و شرح کرده است. منصوری (۱۳۹۷) همچنین در مقاله‌ای با عنوان «نقش فرهنگ‌های لغت در تصحیح دیوان سوزنی سمرقندی»، غالباً بر اساس فرهنگ جهانگیری، حدود چهل بیت از دیوان سوزنی را تصحیح کرده است. خسروی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی با استفاده از فرهنگ جهانگیری» به تصحیح و گزارش بیت‌هایی از حدیقه سنایی را تصحیح و گزارش‌هایی درباره آن ارائه کرده است.

۲- بحث و بررسی

۱-۱- چند/جند

آن چه روی است که ترکان همه هندوی ویند؟ ترک تاز غم سودای وی از چند گذشت
(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۱/۲۴۴)

چند در مصراع دوم، معنی بیت را مختل کرده است و سازگاری چندانی با سایر اجزای بیت ندارد. در فرهنگ جهانگیری ذیل «جند» چنین آمده است: «جند: نام شهری است از ولایت ماوراءالنهر. مولوی معنوی فرماید: از چه روی است که ترکان همه هندوی ویند/ ترک تازی غم سودای تو از جند گذشت» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ج. ۲/۱۷۹۶). باید در نظر داشت که در فهرست نام‌جای‌های کلیات شمس، ذیل «جند» این بیت فهرست شده است (مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۷/۵۰۵) و مشخص نیست که این اختلاف در متن و فهرست پایانی کتاب چگونه رخ داده است!

بر اساس تناسبات بین اجزای متن، به نظر می‌رسد صورت درست واژه «چند» در مصراع دوم «جَند» باشد! البته در این صورت، تصحیفی نیز رخ نداده است؛ زیرا در رسم الخط قدیم، تمایز چندانی بین این دو واژه وجود نداشته است. در این صورت، بین واژه‌های «ترک»، «هندو»، «ترک تاز (تازی)» و «جَند = شهری در ترکستان» تناسب مستحکمی برقرار خواهد شد. «جَند: به وزن چند نام شهر است از ترکستان» (هدایت، بی تا، ج. ۳۰۰/۱). مولوی در دو بیت دیگر نیز «جَند» را در همین معنی و با روابط درون‌متنی یاد شده آورده است.

ای طبع روسیاه، سوی هند باز رو؟ وی عشق ترک تاز، سفر سوی جند کن

(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۲۵۴/۴)

چون سر زید بشکند چاره عمر و می کنی چون به دمشق قحط شد، آب به جند می دهی

(همان، ج. ۲۲۷/۵)

«ترکتاز غم سودای وی از جَند گذشت»، نسبت دادن صفت ترکتازی و غارت و چپاول به ترکان از مضمون‌های مکرر در ادب فارسی است؛ همچنین شهر «جَند» در ادب فارسی از جمله شهرهایی است که برای نشان دادن حدود و ثغور ولایات بدان اشاره شده است.

فرخنده مثال تو که او راست رام از در روم تا خط جَند

(بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۰۶)

۲. بخشیدن / پخشیدن

صُور را دل شده جاذب، چو عَین شهوت کاذب ز خوبان نیست عَینِ را، به جز بخشیدن و چکن

(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۱۳۸/۴)

فروزانفر در توضیح لغت «وجگن» نوشته است: «تلفظی است از وشگن، وشگنه که به کاف عربی نیز خوانده‌اند به معنی آلت تناسل» (فروزانفر، ۱۳۸۷، ج. ۴۵۸/۷). البته در ذیل همین واژه مصرع دوم چنین آورده شده است: «ز خوبان نیست عَینِ را به جز بخشیدن و چکن» (همان‌جا). در فرهنگ جهانگیری، بیت یاد شده به صورت متفاوت به عنوان شاهد «چکس» آورده شده است. «چکس: به معنی خجلت و شرمندگی بود و چکسن مصدر آن است. مولوی معنوی راست: صور را دل شده جاذب چو عَین شهوت کاذب / ز خوبان نیست عَینِ را به جز پخشیدن و چکسن» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹؛ ج. ۱۵۱۴/۲). «پخشیدن» را فرهنگ‌ها به معنی «پژمردن و چین چین شدن پوست» آورده‌اند (دهخدا، ۱۳۷۷). مولوی در بیتی از مثنوی این فعل را به کار برده است:

هم چو گرمابه که تفسیده بُود تنگ آیی جائت پخشیده شود

(مولوی، ۱۳۶۳، ج. ۲۰۲/۲)

در برخی دستنویس‌های فروزانفر نیز بدل «بخشیدن»، «بخشیدن» آمده است. «قو، عد، مق: بخشیدن» (مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۱۳۸/۴: حاشیه ۸). تا اینجا اگر «بخشیدن و چکن» به «پخشیدن و چکن» تصحیح شود، بر اساس معنی که فروزانفر برای «وجگن» آورده است، مشکل مصرع مرتفع می‌شود. عَین (مردی که قادر به جماع نباشد)، بهره‌ای جز خفتن و پژمردگی دَکَر (شرم و خجالت) از زیبارویان نخواهد برد.

همان‌گونه که پیش از این نقل شد، در فرهنگ جهانگیری به جای «بخشیدن و جگن»، «پخشیدن و چکسن» آمده است. در بیشتر فرهنگ‌های قرن یازدهم و بعدتر، «چکس» و «چکسن» به همین معنی «خجالت» ثبت شده است. «چکس: به معنی خجالت و شرمندگی هم هست» (برهان تبری، ۱۳۷۶، ج. ۲۹۹/۱). نیز ر.ک: (دهخدا، ۱۳۷۷: چکسیدن). اگر این فعل بر ساخته فرهنگ نویسان نباشد و وجهی داشته باشد احتمال دارد با واژه «چکسه: کاغذ چروکیده» (همان: چکسه)؛ مرتبط باشد! در این صورت، قاعده عطف لغات هم معنی نیز قرینه دیگری است که می‌تواند برای پذیرفتن صورت نوشتاری بیت مولوی در فرهنگ جهانگیری قرینه‌ای دیگر باشد. «ز خوبان نیست عین را به جز پخشیدن و چکسن»؛ یعنی مردی که از جماع ناتوان است نصیبی جز پژمردن (خجالت) و شرمندگی نخواهد یافت.

۳. زرینک / چوبینک

آن میر دروغین بین با اسپک و با زینک شنگینک و منگینک سر بسته به زرینک

(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۱۳۷/۳)

این بیت را شفیع در گزیده غزلیات شمس آورده است و فقط شنگینک و منگینک را معنی کرده و البته توضیحی در باب «زرینک» نداده است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷، ج. ۴۷۰/۱). در فرهنگ جهانگیری بیت یادشده به‌عنوان شاهد «چوبینک» آورده شده است: «چوبینک: روپاکی باشد سرخ‌رنگ که به سر بندند. مولوی معنوی فرماید: آن شاه دروغینک با اسبک و با زینک / شنگینک و منگینک سر بسته به چوبینک» (انجو شیرازی، ۱۳۸۷، ج. ۱۹۶۵/۲). در فرهنگ‌های دیگر نیز، همین معنی برای «چوبینه، چوبین، چوبینک» آورده شده است. درباره علت انتساب بهرام به چوبین و چوبینه و بررسی‌های مختلف درباره علت اشتها وی به چوبین و نظایر آن؛ رجوع شود به: (عمادی، ۱۳۶۵، ص. ۴۳۴-۴۴۰).

«چوبینک: به معنی چوبین است که روپاک سرخ و لقب بهرام چوبینه و کاروانک باشد که پرنده‌ای است شبیه به مرغ خانگی» (برهان تبری، ۱۳۷۶، ج. ۳۰۶/۱). هرچند به این فرهنگ‌ها اعتماد کلی نیست. از این رو، با توجه به اینکه در فرهنگ‌ها برای «زرینه / زرین» معنی‌ای سازگار با این بیت مولوی وجود ندارد و نیز برخی قرائن تاریخی دیگر، این ضبط و معنی برای چوبین و چوبینک شایان توجه و دقت است.

عبدالرحمن عمادی در مقاله «ورهام روز و بهرام چوبین رازی در در عقاید قدیم»، ضمن آوردن این بیت به نقل از لغتنامه دهخدا چنین نوشته است: «سرخ‌پوشی نه تنها نشانه جنگجویی و مهتری و پادشاهی بوده، بلکه میرغضب‌ها و همچنین دلکک‌هایی که در نمایش‌ها ادای آنها را درمی آورده‌اند و شاید میر نوروزی یا شاه دروغین سال نو، در یک جشن که آن را کوسه‌برنشین هم می‌نامیدند، به همین جامه خود را می‌آراستند که بیت مولوی به همه این معانی کنایه می‌زند» (عمادی، ۱۳۶۵، ص. ۴۳۸).

در برخی منابع تاریخی و نیز شاهنامه فردوسی علت انتساب لقب چوبینه را به بهرام ششم قامت بلند و اندام لاغر وی دانسته‌اند: «به بالا دراز و به اندام، خشک» (فردوسی، ۱۳۸۲، ص. ۱۶۴۸). البته در برخی متون تاریخی دیگر، قرائنی وجود دارد که درخور نگرش بسیار است. ابن قتیبه داوود دینوری (وفات در حدود ۲۸۲ ه.ق) در اخبار الطوال آورده است: «بهرام شوین سربند سرخ بر سر می‌بست» (دینوری، ۱۳۴۶، ص. ۱۰۰). «بهرام چوبین را به او نشان داد و گفت: همان مردی است که سوار بر اسب ابلق است و دستار سرخ بر سر بسته» (دینوری، ۱۳۹۰، ص. ۱۲۲).

با توجه به این موارد، «سربسته به چوبینک» در غزلیات شمس وجهی پذیرفتنی تر می‌یابد. در تکمیل بحث‌های تاریخی در باب بهرام چوبینه و سربند سرخ وی باید افزود؛ وقتی هُرمز، بهرام را به خیانت در فرستادن تمام غنائم متهم داشت، برای وی غلّ و زنجیر و دوکدان و لباس‌های زرد و سرخ زنانه فرستاد.

چو بنهاد بر نامه بر مهر شاه	بفرمود تا دوکدانی سیاه
بیارند با دوک و پنبه دروی	نهاده بسی ناسزا رنگ و بوی
هم از شعر پیراهن لاژورد	یکی سرخ مقنعا و شلوار زرد

(فردوسی، ۱۳۸۲، ص. ۱۶۵۲)

و بهرام نیز چون دریافت که این رفتار هُرمز به سبب دسیسه سخن‌چینان انجام گرفته است، خشم خود را فرو خورد و غلّ و زنجیر را بر گردن آویخت و دوکدان را به دست گرفت و لباس‌های زنانه (مقنعا سرخ و شلوار زرد) را نیز پوشید.

ز دادار نیکی دهش یاد کرد	پوشید پس جامه سرخ و زرد
به پیش اندرون دوکدان سیاه	نهاده هر آنچه‌ش فرستاد شاه

(همان، ص. ۱۶۵۲-۱۶۵۳)

سپس همه اهل لشکر را جمع کرد و با این لباس‌های زنان که بر تن کرده بود و دوکدانی در برابر، خود را بدیشان نمود.

بفرمود تا هر که بود از مهان	ازان نامداران شاه جهان
زلشکر برفتند نزدیک او	پراندیشه بد جان تاریک او
چو رفتند و دیدند پیر و جوان	بران گونه آن پوشش پهلوان
بماندند زان کار یکسر شگفت	دل هر کس اندیشه‌ای برگرفت

(همان، ص. ۱۶۵۳)

در اینجا با اتکا به حدس و گمان و با کنار هم قراردادن همه موارد زیر، امکان ارائه دیدگاهی نو در باب علت انتساب چوبینه به بهرام، مطرح می‌شود.

الف. علت انتساب چوبینه به بهرام بستن سربند سرخ بر سر است (براساس برخی منابع معتبر تاریخی).
 ب. «چوبینه» و «چوبینک» به معنی «سربند سرخ» است (بر پایه اظهار فرهنگ‌های لغت مختلف و براساس بیتی از غزلیات شمس).

ج. پوشیدن مقنعا سرخ زنان و حضور یک‌باره بهرام با این شکل و شمایل در جمع لشکریان و درباریان و غافلگیر شدن آنها از این شکل و شمایل (بر پایه منابع مختلف تاریخی).

با توجه به این مقدمات، این استدلال مطرح می‌شود که پس از بر سر کردن مقنعا سرخ، بهرام از جانب لشکریان و مردمی که وی را با آن مقنعا سرخ بر سر دیده بودند، به چوبینه (دارنده سربند سرخ) مشهور شده است و بعد از این ماجرا نیز سربند سرخ بر سر می‌بسته است!

افزون بر همه این موارد، باید در نظر داشت که ستاره بهرام بر سرخی، سرخ‌پوشی، جنگ‌افزارها و آهن و مس دلالت دارد. ر.ک: (بیرونی، ۱۳۱۶، ص. ۴۲۹-۴۶۰).

۴. کهنه کاسد / کاله کاسد

نوخرانی که رهندند ز بازار کهن

کهنه کاسد ایشان به بهایی برسد

(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۱۴۵/۲)

«کهنه کاسد» در مصرع دوم ترکیب نامأنوسی است. مصرع دوم در فرهنگ جهانگیری به گونه‌ای متفاوت برای شاهد «کاله» آورده شده است: «کاله: متاع؛ و آن را کالا نیز خوانند. مولوی معنوی فرماید: نوخرانی که رسیدند به بازار کهن / کاله کاسد ایشان به بهایی نرسد» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ج. ۴۴۸/۲).

البته با استفاده از جهانگیری مصرع دوم چنین اصلاح می‌شود: «کاله کاسد ایشان به بهایی برسد». در مجالس سبعة مولوی، عبارتی آمده است بسیار نزدیک به مصرع دوم بیت یادشده که مهر تأییدی است بر درستی «کاله کاسد» در فرهنگ جهانگیری: «چون چنین دودآلود و کاسد شود... مشتری ان‌الله اشتری من المؤمنین انفسهم خریداری نکند و کاله اعمال کاسدشده ایشان را نخرد» (مولوی، ۱۳۶۵، ص. ۲۲). مولوی هم در مثنوی و هم در غزلیات شمس، «کاله» را استعمال کرده است.

ای روترش که کاله گران است چون خرم

بگذر مخر که ما ز خریدار فارغیم

(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۴۹/۴)

از ملولی کاله می‌خواهد ز تو

نیست آن کس مشتری و کاله جو

(مولوی، ۱۳۶۳، ج. ۳۲۰/۳)

۵. بدانک / تراب

خموش! آب نگه دار هم چو مشک درست

ور از شکاف بریزی بدانک معیوبی

(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۲۶۳/۶)

نویسه «بدانک» در نسخه بسیار مهم متعلق به کتابخانه چستریتی: «چت: توآب» (همان‌جا: حاشیه ۲). آشکار است که مصرع دوم از لحاظ نحوی دچار اضطراب است. «اگر از شکاف بریزی بدان که معیوب هستی»، جمله مفعول ندارد؛ چه چیزی را از شکاف بریزی؟ مشکل را فرهنگ جهانگیری گشوده است. «تراب: با اول مفتوح، ترشح و چکیدن آب و شراب و روغن و امثال آن باشد از مشک و سبو و مانند آن. مولوی معنوی فرماید: خموش آب نگاه دار همچو مشک درست / ور از شکاف بریزی تراب معیوبی» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ج. ۹۰۳/۱).

با این اوصاف، «توآب» در برخی دستنویس‌های غزلیات شمس و «بدانک» در برخی نسخه‌های دیگر، احتمالاً گشتگی و تصحیف «تراب» است. در لغت فرس اسدی طوسی نیز این واژه آمده است که احتمال درستی ضبط این بیت را در فرهنگ جهانگیری تقویت می‌کند: «تراب، آبی بود که از کوزه یا از سبوی اندک‌اندک می‌چکد» (اسدی طوسی، ۱۳۶۵، ص. ۳۷). «تراب، ترشح بود از آب و روغن که اندک‌اندک از کوزه و غیره پالایش گیرد و بترابد بیرون» (اسدی طوسی، ۱۳۱۹، ص. ۲۲).

«تراب: تراویدن آب و امثال آن از ظروف باشد. شمس فخری گوید: بیت

خدایگانی شاهی که چشمه حیوان

غلام رشحه کلکش بود به وقت تراب

و در تحفه به معنی آبی یا روغنی باشد که به پالایش از ظروف اندک‌اندک می‌چکد. بیت
اگر تراب ز دست تو آیدی به زمین به جای سبزه زبرجد برویدی ز تراب
(سروری، ۱۳۳۸، ج. ۲۸۳/۱)

«ترابیدن: تراویدن و ترشح کردن، مطلقاً، اعم از آب و شراب و روغن و امثال آن از ظروف. زهیدن آب و روغن از مسام و سوراخ‌های کوچک، از سفالینه و چرمینه و مانند آن» (دهخدا و همکاران، ۱۳۷۷، ص. ۷۱۶). ترابیدن آب از مَشک و نظایر آن در شواهد زیر مشخص است.

«المِثِثُ وَ النَّثِيبُ: ترابیدن آب از مَشک» (زوزنی، ۱۳۷۴، ص. ۱۴۵)؛ «التَّحُّ وَ التَّوْحُ: ترابیدن آب از مَشک و عرق از تن» (مقری بیهقی، ۱۳۷۵، ج. ۱۱۸/۱)؛ «نثیته: تراوش خیک و مشک» (نفیسی، ۱۳۵۵، ج. ۳۶۷۳/۵)؛ «النَّضْحُ وَ التَّنْضِاحُ: ترابیدن مَشک و خنب» (زوزنی، ۱۳۷۴، ص. ۱۶۳). «و کیع: مشک استوار که از وی آب نزهد» (نفیسی، ۱۳۵۵، ج. ۳۸۸۶/۵). «السَّرْبُ: چکیدن آب از مَشک نو» (مقری بیهقی، ۱۳۷۵، ج. ۲۵۶/۱).

«شکاف مَشک» در این بیت از مولوی، در شاهد المخلص فی اللغة به صورت «درز مَشک» آمده است. «السروب: بیرون آمدن آب از درز مَشک» (بادی، ۱۳۹۸، ص. ۱۲۰). «الْتَّعِينُ: آب در مَشک نو ریختن تا درزهاش استوار گردد» (مقری بیهقی، ۱۳۷۵، ج. ۶۱۰/۲)

بیت مولوی را می‌توان چنین معنی کرد: ای خموش (مولوی)! همچو مَشک درست آب (آبرو و راز و غیره) را درون خود نگاه دار! و از شکاف (دهان) حتی اگر تراب (نمی، قطره‌ای) بریزی، تو مَشکی (محرّم اسرار) معیوب هستی.

۶. تو رنجیده‌ای / تُرنجیده‌ای

سیب بگفت ای تُرنج: «از چه تو رنجیده‌ای» گفت: «من از چشم بد می‌نشوم خودنما»
(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۱۳۱/۱)

این بیت را استاد شفیعی کدکنی در گزیده غزلیات شمس (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷، ج. ۲۴۱/۱)، آورده و البته توضیحی در باب آن آورده نشده است.

بیت پیوستار منطقی و معنایی درستی ندارد. «خودنما: متکبر، خودستا، ریاکار» (دهخدا، ۱۳۷۷)؛ در اینجا سازگاری با سایر اجزای بیت ندارد. ترنج چون از چشم بد، متکبر و خودستا نمی‌شود، رنجیده است! در فرهنگ جهانگیری چنین آمده است: «ترنجیده: با اول و ثانی مضموم، چین و آژنگ و انجوخ را گویند. مولوی معنوی فرماید: سیب بگفت ای ترنج از چه ترنجیده‌ای / گفت من از چشم بد می‌نشوم خود جدا» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ج. ۹۱۷/۲). مولوی در بیتی از مثنوی، صفت «تُرنجیده» را برای «تُرنج» آورده است.

گفت شاباش و تُرش آویخت لُنج شد تُرنجیده تُرش هم چون تُرنج
(مولوی، ۱۳۶۳، ج. ۶۰/۳)

در بیت مانحن فیه، «ترنج» از چشم بد «تُرنجیده» شده است نه «رنجیده». در مجموع، معنی بیت چنین است که: سیب از ترنج می‌پرسد که به چه سبب «پُرچین و آژنگ = غمگین و عبوس» شده است، ترنج با حُسن تعلیلی پاسخ می‌دهد، به علت اینکه از چشم زخم و عین‌الکمال هرگز جدا نمی‌شوم. در بیت زیر از طیان مرغزی، صفت «ترنجیده» برای «ترنج» آورده شده است.

ترنجیده رویش به‌سانِ ترنج دراز است و باریک‌قد چون زونج
(مدبری، ۱۳۷۰، ص. ۳۱۲)

بد نیست بیفزاییم که مشتاق‌مهر در مقاله‌ای ضمن اشاره به این بیت در کلیات شمس فروزانفر و گزیده غزلیات شمس شفیع‌ی نوشته‌اند: «چرا ترنج باید رنجیده باشد و چگونه می‌توان با رنجیدن از چشم بد در امان ماند؟» (مشتاق‌مهر، ۱۳۹۶، ص. ۷۴). مشخص است که این سوال غیرمنطقی برای رد تصحیح فروزانفر درست نیست. با در نظر داشتن اصالتِ «تو رنجیده‌ای»، معنی بیت چنین خواهد بود: سبب به ترنج گفت از چه رنجیده‌ای؟ ترنج گفت، چون از [به سبب] چشم بد خودنما نشده‌ام، [رنجیده‌ام].

دیگر اینکه نوشته‌اند: «همچنان که مرحوم دهخدا این بیت را در ذیل «ترنجیدن» به‌عنوان شاهد از فرهنگ جهانگیری نقل کرده‌اند، در این بیت «ترنجیده‌ای» بر «تو رنجیده‌ای» رجحان دارد؛ چراکه ترنج به سبب ترنجیده و پر چین و چروک بودنش ظاهر ناخوشایندی پیدا کرده و این گونه از چشم بد در امان مانده است. در بیت زیر از مثنوی نیز قیافه ناخشنود و ناخوشایند ابلیس به ترنج تشبیه شده است. گفت شاباش و تُرُش آویخت لُنج / شد تُرنجیده تُرُش همچون تُرنج» (همان‌جا). بی‌شک در چنین موردی که ایشان بر پایه فرهنگ جهانگیری، کوشیده‌اند بیتی از مولوی را تصحیح نمایند، باید حتماً به این فرهنگ مراجعه می‌کردند تا بهتر درمی‌یافتند که این بیت در آنجا تفاوت‌های دیگری نیز با چاپ فروزانفر دارد. همچنین ایشان در توجیهاتی که آورده‌اند، اصلاً توجهی به «خودنما» در قافیه بیت نداشته‌اند و آن را کاملاً از پیوستار نحوی و معنایی بیت حذف کرده‌اند. ترنج، رنجیده است و به علت چشم بد، خودنما نیست؛ چنان‌که پیش از این گفته شد، «خودنما = متکبر، ریاکار، خودستا» در اینجا از منظر منطقی مفید معنی نیست. اگر بخواهیم معنی‌ای که ایشان آورده‌اند به در نظر داشتن «خودنما» [که ایشان آن را از دایره معنی حذف کرده‌اند]، تکمیل کنیم، چنین می‌شود: ترنج به سبب [مقابله با] چشم‌زخم دوست ندارد خودنما باشد، پس از این روی خود را ترنجیده کرده است!؛ اما باید توجه داشت که «ترنجیدن» در اینجا معلول و نشانه‌ای است که جانشین علت «غمگین و عبوس بودن» شده است. در این بیت از مثنوی که پیش از این بدان اشاره رفت، «ترنج»، ترنجیده و تُرُش شده است که هر دوی اینها به معنی خشمگین شدن و غمگین شدن است. «ترنجیدن: سخت درهم کشیده و کوفته شدن و چین به هم رسانیدن؛ غمگین شدن؛ آزردن شدن» (دهخدا، ۱۳۷۷). همچنین ر.ک: (مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۲۳۶/۷). نظامی در بیتی، «ترنج‌خویی» را در معنی «بدخویی و ترش‌رویی» آورده است. (دهخدا، ۱۳۷۷).

ترشی کند از ترنج‌خویی اما نکند ترنج‌بویی
(نظامی، ۱۳۹۹، ص. ۲۳۶)

در شاهد‌های زیر نیز «ترنجیدن» در معنی «عبوس شدن و درهم شدن» آمده است.

جز خویش نمی‌دیدی، درخویش بیچیدی شیخا چه ترنجیدی، بی‌خویش شو و رستی
(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۲۸۴/۵)

از هر چه تُرنجیدی با دل تو بگو حالی کای دل تو نمی‌گفتی کز خویش شدم خالی؟
(همان، ج. ۳/۶)

«از حضرت سلطان ولد منقولست که گفت: روزی ملالت و قبض عظیم بر من غلبه کرده بود؛ دیدم حضرت والددم از در مدرسه درآمد و مرا ملول و متقبض دیده فرمود که از کسی تو رنجیدی که چنین رنجیدی» (افلاکی، ۱۳۷۵، ج. ۱/۲۳۴).

حتی اگر از همه دلایل پیش بگذریم، باید گفت که سخن ایشان مبنی بر اینکه: «ترنج» چون از «چشم بد» جدا نمی‌شود، «ترنجیده» است؛ براساس سایر شواهد نیز مردود خواهد بود. با کمی دقت مشخص می‌شود که «ترنج» به علت «چشم بد» دچار «ترنجیدگی=آبله» شده است. خاقانی این مضمون را در *تحفه‌العراقین* آورده است:

از مهر سرای هفت پرده دل چون نارنج سرد کرده
وز زخم سپهر بی‌هده گورد چهره چو ترنج آبله خورد
(خاقانی شروانی، ۱۳۵۷، ص. ۳۸)

ازرقی هروی در بیت زیر، حاسدان ممدوح را نفرین می‌کند که همچون ترنج، «ترنجیده=غمگین» و روی زرد باشند. پس مشخص می‌شود که ترنج را چشم زخم رسیده که چنین غمگین و ناراحت شده است؛ نه اینکه چنین شده که چشم زخمی او را نرسد.

بادارخ حاسدت ترنجیده و زرد سر بر طبقی نهاده بیشت چو ترنج
(ازرقی، ۱۳۳۶، ص. ۹۹)

از دلایل رخ دادن همه این خطاها از سوی مشتاق مهر، بی‌توجهی او به صورت کامل به این بیت از مولوی در فرهنگ جهانگیری است؛

سیب بگفت ای ترنج: «از چه ترنجیده‌ای» گفت: «من از چشم بد می‌نشوم خود جدا»
(انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ج. ۲/۹۱۷)

سیب از ترنج، علت ترنجیده شدنش (ناراحتی و چین بر روی داشتن) را پرسید، او جواب داد چون از چشم بد، جدا نمی‌شوم [پیوسته به من چشم زخم می‌رسد]. جدا بودن از چشم بد در بیت زیر مشهود است:

ای شده ترکان همه هندوی تو باد جدا چشم بد از روی تو
(نظامی گنجوی، ۱۳۸۰، ص. ۳۲۲)

تو ناوک می‌زنی بر جان و جان من همی گوید که چشم بد جدا ز آن ناوک و ز آن ناوک افکن هم
(امیرخسرو دهلوی، ۱۳۹۸، ص. ۵۷۲)

۷. بستاند / بسلاند

ای جانِ جانِ جزو و کل، وی حله‌بخش باغ و گل وی کوفته هر سو دُهل: «کای جان حیران الصلا»
هر کس فریاند مرا تا عُشر بستاند مرا آن کیم دهد فهم بیا گوید که پیش من بیا
زان سو که فهمت می‌رسد، باید که فهم آن سو رُود آن کت دهد طال بقا او را سزد طال بقا
(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۱/۱۷۱)

در بیت دوم «عُشر ستاندن» ارتباط منطقی و استواری با فضای بیت‌ها ندارد و پیوند بین دو مصراع را نیز دچار اختلال کرده است. «عُشر: ده یک. یک‌دهمی که به تمام محصولات زمینی تعلق می‌گرفت» (دهخدا، ۱۳۷۷). ضمن اینکه برای «عُشر ستدن» از کسی نیازی به «فریب دادن» وی نیست! این بیت در فرهنگ جهانگیری به صورت شایسته‌ای آورده شده

است: «بسلانیدن: به معنی بگسلانیدن باشد. مولوی در مثنوی معنوی می‌فرماید: هر کس فریاند مرا کز عشق بسلاند مرا / آنکه دهد فهم بیا گوید که پیش من بیا» (انجو شیرازی، ۱۳۵۹، ج. ۱/۱۲۷۴).

در کتاب غزلیات شمس تبریزی به اهتمام منصور مشفق که در سال ۱۳۳۶ و دقیقاً هم‌زمان با انتشار نخستین جلد‌های تصحیح کلیات شمس از فروزانفر به چاپ رسیده است، بیت یادشده با اختلاف اندک، منطبق با فرهنگ جهانگیری تصحیح شده است.

هر کس فریاند مرا کز عشق بسلاند مرا آن‌کیم دهد فهم بیا گوید که پیش من بیا

مصحح در شرح «بسلاند» نوشته شده: شتابان کند، ترش‌روی ساز سازد. ملامت و نکوهش» (مولوی، ۱۳۳۶، ص. ۶۵). به نظر می‌رسد، کاتبان کلیات شمس، ساده‌سازی در مصرع نخست اعمال کرده‌اند تا آن را معنی‌دار کنند؛ اما این کار سبب شده ارتباط بین دو مصرع از میان برود. مولوی در تلفظ واژه‌ها و فعل‌ها دخل و تصرف‌های آوایی مختلف کرده است. در بیت زیر بنابر قاعده قلب در زبان، «گسلدن» بدل به «سگلدن» شده و «گسستن» به «سگستن» تبدیل شده است.

گر بُسگلد آن نگار، بنگر صد پیوست است در آن سگستن

(مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۱۸۲/۴)

«سگلدن: گسلیدن» (فروزانفر، ۱۳۷۸، ج. ۳۳۲/۷). «سگستن: گسستن، گسیختن، پاره شدن» (همان‌جا). به‌باور نگارندگان، در بیت یادشده، «عشق» و «عشر» حاصل گشتگی «غیر» است و با استفاده از فرهنگ جهانگیری، این بیت از روی قاعده به صورت زیر تصحیح می‌شود.

هر کس فریاند مرا کز غیر بسلاند مرا آن‌کیم دهد فهم بیا گوید که پیش من بیا

اکنون با در نظر گرفتن هر سه بیت و همچنین پیوستار عمودی بیت‌ها، تفسیر آنها ارائه می‌شود:

کل غزل خطاب به خداوند باری تعالی است. پروردگاری که «جانِ جانِ جزو و کل» است و بر تن «باغ و گل» جامه نو پوشیده است، در هر جایی از کائنات برای مولانا دُهلِ «ای جانِ حیران الصلا» کوبیده است. بیت سپسین، درباره مواجهه مولانا است با «الصلاهایی» که از هر سو و از هر جزء هستی برای دعوت وی صورت گرفته است. «هر کس فریاند مرا کز غیر بسلاند مرا»، در اینجا برای دعوت این میهمان، رقابت در گرفته است و هر کس در تلاش است تا این میهمان را از دیگری جدا کند (از غیر بسلاند مرا) و به خانه خویش برَد؛ «فهم بیا» در مصرع «آن‌کیم دهد فهم بیا گوید که پیش من بیا»، توضیح «الصلا» در قافیه بیت قبلی است و در اینجا به معنی «فهماندن دعوت شدن» است. بیت سوم نیز توضیح همین بیت است؛ «زان سو که فهمت می‌رسد باید که فهم آن سو رود»، هر کس که صلا و دعوتش را به تو فهماند و تو آن را دریافتی باید دعوت او را بپذیری و میهمان وی شوی.

گسلاندن از غیر در این دو شاهد از کشف‌المحجوب هجویری آمده است: «محبّت خداوند تعالی مر بنده را آن است که با وی نعمت بسیار کند... و سرّش را از التفات به اغیار بگسلاند» (هجویری، ۱۳۸۴، ص. ۴۵۰). «سلطان ارادت خود را از غیر بگسلد تا غیر طمع بندگی از وی بگسلد» (همان، ص. ۵۲).

نکته پایانی در این بخش، در باب مصراع آخر بیت سوم است: «آن‌کیت دهد طال بقا، او را سزد طال بقا». در متون، بیشتر «طال بقازدن» آمده است. «طال بقا زدن: آفرین و درود گفتن. ثنا خواندن» (دهخدا، ۱۳۷۷). «آنها که اهلیت کارها و مناصب داشتند از تعزّز نفس و عزّت این روا نداشتند هر اهل و نااهل را خدمت کنند و طال بقا زنند» (رازی، ۱۳۸۴، ص. ۴۷۶).

ور غلام هندوی آرد وفا
 دولت او را می‌زند طال بقا
 (مولوی، ۱۳۶۳، ج. ۲۰۱/۳)
 گل کرد بلبل را ندا کای صد چومن پیشت فدا
 حارس بُدی سلطان شدی، تاکی زنی طال بقا
 (مولوی، ۱۳۷۸، ج. ۲۸/۱)

۳- نتیجه‌گیری

از سنت‌های مهم و جالب توجه بسیاری از فرهنگ‌های لغت فارسی، اشتغال آنها بر شاهد‌های شعری و غیرشعری است. این شاهد‌ها که از دیوان‌ها و متون گونه‌گون در طول زمان، به دست فرهنگ‌نویسان استخراج شده است، ارزش‌های بسیاری می‌توانند داشته باشند. اول اینکه اگر لغت‌سازی‌های فرهنگ‌نویسان قدیم بر پایه تصحیف‌خوانی از این شواهد رخ داده باشد، برای لغت‌شناسان امروزی همین شاهد‌ها می‌تواند در فهم این خطا راهگشا باشد. همچنین در باب شاعرانی که دیوانشان از میان رفته است، در بین همین شواهد شعری، بیت‌هایی از آنها یافت می‌شود. افزون بر همه فوایدی که برخی از آنها ذکر شد، چون فرهنگ‌نویسان گذشته، گاه به نسخه‌های کهن دیوان‌های شاعران دسترسی داشته‌اند و یا اینکه برخی شاهد‌های شعری فرهنگ خود را از فرهنگ‌های کهنی که امروزه از بین رفته‌اند، وارد کتاب خود کرده‌اند، کاربرد این شاهد‌ها همانند یک نسخه بدل در تصحیح شماری از بیت‌های شاعران ادب فارسی امکان‌پذیر است. در این تحقیق، براساس فرهنگ جهانگیری، پیشنهادهایی برای تصحیح هفت بیت از غزلیات شمس مطرح و کوشش شد تا با استفاده از قرائن درون‌متنی و برون‌متنی، احتمال درستی این ضبط‌ها تقویت شود.

منابع

- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۲). رخس یا دخش؟ (بررسی صورت‌نگاشت یک لغت در نسخه‌های شاهنامه). *پژوهشنامه ادب حماسی*، ۹(۱۵)، ۱۱-۲۹. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1115010>
- ازرقی هروی، ابوبکر زین‌الدین (۱۳۳۶). *دیوان (سعید نفیسی، مصحح)*. زوآر.
- اسدی طوسی، ابومنصور (۱۳۱۹). *لغت فرس (عباس اقبال، مصحح)*. چاپخانه مجلس.
- اسدی طوسی، ابومنصور (۱۳۶۵). *لغت فرس (فتح‌الله مجتبابی و علی‌اشرف صادقی، مصحح)*. خوارزمی.
- افلاکی، شمس‌الدین احمد (۱۳۷۵). *مناقب‌العراقین (تحسین یازیجی، گردآورنده)*. دنیای کتاب.
- امیر خسرو دهلوی. (۱۳۹۸). *دیوان (محمد روشن، مصحح)*. نگاه.
- انجو شیرازی، میرجمال‌الدین حسین (۱۳۵۹). *فرهنگ جهانگیری (رحیم عفیفی، گردآورنده)*. دانشگاه فردوسی مشهد.
- بادی، ابوالفتح حمد بن احمد بن حسین (۱۳۹۸). *الملخص فی اللغة (غلامرضا دادخواه، عباس گودرزینیا، مصححین)*. بنیاد موقوفات دکتر افشار با همکاری نشر سخن.
- برهان تبریزی، محمد حسین بن خلف (۱۳۷۶). *برهان قاطع (محمد معین، گردآورنده)*. امیرکبیر.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۱۶). *التفهیم (جلال‌الدین همایی، مصحح)*. چاپخانه مجلس.
- بیلقانی، مجیرالدین (۱۳۵۸). *دیوان (محمد آبادی، مصحح)*. موسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۵۷). *تحفه‌العراقین (یحیی قریب، مصحح)*. امیرکبیر.

خسروی، مجید (۱۳۹۳). تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی با استفاده از فرهنگ جهانگیری. نامه فرهنگستان (ویژه‌نامه

شبه‌قاره)، ۲ (۳)، ۳۳۹-۳۵۰. <https://ensani.ir/fa/article/339974>

دبیرسیاقی، سیدمحمد (۱۳۷۵). فرهنگ‌های فارسی به فارسی. آرا.

دهخدا، علی‌اکبر و همکاران (۱۳۷۷). لغت‌نامه. دانشگاه تهران.

دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود (۱۳۴۶). اخبار الطوال (صادق نشات، مترجم). بنیاد فرهنگ ایران.

دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود (۱۳۹۰). اخبار الطوال (محمود مهدوی دامغانی، مترجم). نی.

رازی، نجم‌الدین (۱۳۸۴). مرصادالعباد من المبدأ الی المعاد (محمدامین ریاحی، مصحح). علمی و فرهنگی.

زوزنی، ابو عبدالله حسین بن احمد (۱۳۷۴). المصادر (تقی بیث، گردآورنده). البرز.

سروری، محمدقاسم بن حاجی محمد کاشانی (۱۳۳۸). مجمع‌الفرس (محمد دبیرسیاقی، مصحح). علمی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۵). گزیده غزلیات شمس. علمی و فرهنگی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۷). غزلیات شمس تبریز. سخن.

عمادی، عبدالرحمن (۱۳۶۵). ورهام روز و بهرام چوبین رازی در عقاید قدیم. فرهنگ ایران زمین، ۲۶ (۲)، ۴۱۰-۴۴۰.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/940370>

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۲). شاهنامه: برپایه چاپ مسکو. هرمس.

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۷۸). تعلیقات کلیات شمس (ج. ۷). امیر کبیر.

مدبری، محمود (۱۳۷۰). شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان. پانوس.

مشتاق مهر، رحمان (۱۳۹۶). بازخوانی تعلیقات استاد شفیعی کدکنی بر غزلیات شمس تبریز. آینه میراث، ۱۵ (۱)، ۷۱-

۱۰۳. https://www.am-journal.ir/article_50427.html

معین، محمد (۱۳۷۶). مقدمه برهان قاطع. امیر کبیر.

مقری بیهقی، احمدبن علی (۱۳۷۵). تاج‌المصادر (هادی عالم‌زاده، مصصح و حاشیه‌نویس). پژوهشگاه علوم انسانی و

مطالعات فرهنگی.

منصوری، مجید (۱۳۹۸). نقش فرهنگ‌های لغت در تصحیح بیت‌هایی از سنایی و مولوی. زبان فارسی و گویش‌های

ایرانی، ۴ (۱)، ۴۷-۶۱. https://zaban.guilan.ac.ir/article_3508.html

منصوری، مجید (۱۳۹۷). نقش فرهنگ‌های لغت در تصحیح دیوان سوزنی سمرقندی. آینه میراث، ۱۶ (۱)، ۱۴۹-۱۷۲.

https://www.am-journal.ir/article_69301.html

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۶۵). مجالس سبعه (توفیق سبحانی، مصصح). کیهان.

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۶۳). مثنوی معنوی (رینولد نیکلسون، گردآورنده). مولی.

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۷۸). کلیات شمس (بدیع‌الزمان فروزانفر، مصصح). امیر کبیر.

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۶). کلیات شمس: بر اساس چاپ بدیع‌الزمان فروزانفر. هرمس.

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۳۶). کلیات شمس تبریزی (منصور مشفق، گردآورنده). امیر کبیر.

نیری، محمدیوسف، خلیلی جهرمی، الهام و رزمجو بختیاری، شیرین (۱۳۹۳). لزوم تصحیح دوباره غزلیات شمس.

شعرپژوهی (بوستان ادب)، ۶ (۲)، ۱۶۱-۱۸۶. https://jba.shirazu.ac.ir/article_1956.html?lang=fa

- نظامی گنجوی (۱۳۹۹). *لیلی و مجنون* (حسن وحید دستگردی، مصحح، سعید حمیدیان، گردآورنده). قطره.
- نظامی گنجوی (۱۳۸۰). *دیوان* (سعید نفیسی، گردآورنده). فروغی.
- نفیسی، علی اکبر (۱۳۵۵). *فرهنگ نفیسی*. خیام.
- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (۱۳۸۴). *کشف‌المحجوب* (محمود عابدی، مصحح). سروش.
- هدایت، رضاقلی خان (بی تا). *فرهنگ انجمن آرای ناصری*. کتابفروشی اسلامیة.
- همای، جلال‌الدین (۱۳۶۱). *مختاری‌نامه؛ مقدمه دیوان عثمان مختاری*. علمی و فرهنگی.

References

- Aflaki, S. (1996). *Manaqib al-Arifin*. World of Books Publication. [In Persian].
- Amir Khosro Dehlavi. (2018). *Diwan* (M. Roshan, Ed.). Negah Publication. [In Persian].
- Asadi Tousi, A. (1940). *Persian word* (A. Eqbal, Ed.). Majles Printing House. [In Persian].
- Asadi Tousi, A. (1986). *Persian word* (F. Mojtabaei & A. A. Sadeghi, Eds.). Kharazmi Publication. [In Persian].
- Aydenloo, S. (2012). Rakhsh or Dakhsh? (Examination of the spelling of a word in the Shahnameh versions). *Research Paper on Epic Literature*, 9(15), 11-29. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1115010> [In Persian].
- Azraghi Heravi, A. (1957). *Diwan* (S. Nafisi, Ed.). Zavvar Publication. [In Persian].
- Badi, A. (2018). *Al-Makhsh Fi-Allagheh* (G. Dadkhah, Ed.). Dr. Afshar Endowment Foundation in collaboration with Sokhan Publishing House. [In Persian].
- Bilaqani, M. (1979). *Diwan* (M. Abadi, Ed.). Institute of History & Culture of Iran. [In Persian].
- Biruni, A. (1937). *Al-Tafhim* (J. Homai, Ed.). Majlis Printing House. [In Persian].
- Burhan Tabrizi, M. (1997). *Borhane Ghate* (M. Moin, Ed.). Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Dabirsiaghi, S. (1996). *Persian to Persian dictionary*. Ara Publication. [In Persian].
- Dehkhoda, A. (1998). *Dehkhoda dictionary*. University of Tehran Press. [In Persian].
- Dinvari, A. (1967). *Akhbar al-teval* (S. Nashat, Trans.). Iran Culture Foundation. [In Persian].
- Dinvari, A. (2010). *Akhbar al-teval* (M. Mahdavi Damghani, Trans.). Ney Publication. [In Persian].
- Emadi, A. (1986). Varham Rouz and Bahram Chubin Razi in ancient beliefs. *Culture of Iran*, 26, 410-440. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/940370> [In Persian].
- Enjo Shirazi, M. (1980). *Jahangiri dictionary* (R. Afifi, Ed.). Ferdowsi University of Mashhad Press. [In Persian].
- Ferdowsi, H. (n.d). *Shahnameh*. Hermes Publication. [In Persian].
- Foroozanfar, B. (2008). *Annotations of Kliat Shams* (7th ed.). Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Hedayat, R. (Bita). *The Dictionary of Anjumanarai Naseri*. Islamic Bookstore. [In Persian].
- Hojviri, A. (2005). *Kashf al-Mahjoob* (M. Abedi, Ed.). Soroush Publication. [In Persian].
- Homai, J. (1982). *Mokhtarinameh; Introduction to Diwan Osman Mokhtari*. Scientific and Cultural Publication. [In Persian].
- Khaghani Sharvani, A. (1978). *Tohfa al-Iraqin* (Y. Gharib, Ed.). Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Khosravi, M. (2013). Correcting some verses from Hadiqah Sanai using Jahangiri culture. *Namah Farhangistan*, 2(3), 339-350. <https://ensani.ir/fa/article/339974> [In Persian].
- Mansouri, M. (2017). The role of dictionaries in correcting Diwan Sozni Samarkandi. *Heritage Mirror*, 16(1), 172-149. https://www.am-journal.ir/article_69301.html [In Persian].
- Mansouri, M. (2018). The role of dictionaries in correcting verses from Sana'i and Molavi. *Journal of Persian Language and Iranian Dialects*, 4(1), 47-61. https://zaban.guilan.ac.ir/article_3508.html [In Persian].
- Modbberri, M. (1991). *Description of life and poems of Bedivan poets*. Fanos Publication. [In Persian].
- Moghri Beyhaqi, A. (1996). *Tajul Masadr* (H. Alamzadeh, Ed.). Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Moin, M. (1997). *Introduction to decisive argument*. Amir Kabir Publication. [In Persian].

- Molavi, J. (1957). *Generalities of Shams Tabrizi* (M. Mushfiq, Ed.). Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Molavi, J. (1984). *Masnavi* (R. Nicholson, Ed.). Mola Publication. [In Persian].
- Molavi, J. (1986). *Majales Sabee* (T. Sobhani, Ed.). Keyhan Publication. [In Persian].
- Molavi, J. (1999). *Koliyat Shams* (B. Forozanfar, Ed.). Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Molavi, J. (2007). *Koliyat Shams* (B. Forozanfar, Ed.). Hermes Publication. [In Persian].
- Moshtaqmehr, R. (2016). Rereading the comments of Professor Shafi'i Kodkani on Shams Tabriz's ghazals. *Heritage Mirror*, 15(1), 71-103. https://www.am-journal.ir/article_50427.html [In Persian].
- Nafisi, A. (1976). *Dictionary of Nafisi*. Khayyam Publication. [In Persian].
- Nayeri, M., Khalili Jahromi, E., & Razmjoo Bakhtiari, Sh. (2013). The need to re-correct Shams' poems. *Poetry study (Bostan Adab)*, 6(2), 161-186. https://jba.shirazu.ac.ir/article_1956.html?lang=fa [In Persian].
- Nizami Ganjavi. (2001). *Diwan* (S. Nafisi, Ed.). Foroughi Publication. [In Persian].
- Nizami Ganjavi. (2019). *Leyli va Majnoon* (H. Dastgerdi, Ed.). Ghatreh Publication. [In Persian].
- Razi, N. (2005). *Mersad al-Abad* (M. Riyahi, Ed.). Scientific and Cultural Publication. [In Persian].
- Shafie Kadkani, M. (2006). *A selection of Shams' poems*. Scientific and Cultural Publication. [In Persian].
- Shafie Kadkani, M. (2008). *Ghazliat Shams Tabriz*. Sokhan Publication. [In Persian].
- Soruari, M. (1959). *Majma Al Fors* (M. Dabirsiaghi, Ed.). Elmi Publication. [In Persian].
- Zozani, A. (1995). *Almasader* (T. Binish, Ed.). Alborz Publication. [In Persian].